

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ә. Х. МАРҒҰЛАН АТЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

ЕУРАЗИЯ АРХЕОЛОГИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің
25 жылдығына және Ә. Х. Марғұлан атындағы
Археология институтының 25 жылдығына арналған
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы
материалдарының жинағы

АЛМАТЫ,
2016

УДК 902/904 (063)

ББК 63.4

А 43

Конференция материалдарының жинағы ҚР БҒМ Ғылым комитетінің
«Халық тарих толқынында» бағдарламасы аясында басылды

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының
Ғылыми кеңесі ұсынған

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР:

ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы Байтанаев Б. Ә.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

ҚР ҰҒА академигі, т.ғ.д. Байпақов К. М., т.ғ.к. Құрманқұлов Ж. Қ., т.ғ.к. Бейсенов А. З.,
т.ғ.к. Артюхова О. А., т.ғ.к. Жұмабекова Г. С., т.ғ.к. Базарбаева Ғ. А., т.ғ.к. Китов Е. П.,
т.ғ.к. Манапова Ә. М., т.ғ.к. Мықтыбаева Ж. Қ., PhD докторы Ақымбек Е. Ш., Әлия Мерекеева

ПІКІР ЖАЗҒАҢДАР:

ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы,
профессор Таймағамбетов Ж. Қ.,
тарих ғылымдарының докторы, профессор Елеуов М.

А 43

ЕУРАЗИЯ АРХЕОЛОГИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ. Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына және Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының 25 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдарының жинағы. (18-19 қазан, 2016 ж). – Алматы: Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2016. – 734 б., ил.

ISBN 978-601-7312-62-6

Жинақ Қазақстан мен Еуразияның тас ғасырынан орта ғасырларға дейінгі әр түрлі тарихи кезеңдеріндегі археологиясының өзекті мәселелері қарастырылатын мақалаларды қамтиды. Жарияланымда Қазақстанның, алыс-жақын шетелдердің жетекші ғылыми орталықтары зерттеушілерінің соңғы жылдары жасаған жаңалықтары беріледі. Онда археологиялық материалдарды іздестіру мен талдау нәтижелері көрініс тапқан. Археологиялық деректерді пәнаралық зерттеудің нәтижелеріне көп көңіл бөлінеді.

Кітап археологтарға, тарихшыларға, ЖОО-ның оқытушылары мен студенттеріне және Еуразияның тарихы мен мәдениетіне қызығушылардың барлығына арналады.

УДК 902/904 (063)

ББК 63.4

© Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2016
© Мақала авторлары, 2016

ISBN 978-601-7312-62-6

**КЕРАМИКАЛАРДЫ ПІШІНДЕУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ ҮДЕРІСІН ТАЛДАУ
(Ортағасырлық Ақтөбе қаласы материалдары бойынша)**

Түйін. Мақалада ортағасырлық керамикалардың пішінделу технологиясы үдерісі қарастырылады. Керамикалардың пішінделу технологиясы ортағасырлық Ақтөбе қаласынан табылған материалдар мен қазіргі керамистерден алынған мәліметтер негізінде беріледі. Сонымен қатар жүргізілген эксперименттік жұмыстардың нәтижелері де тыс қалмайды. Керамикаларды дайындауға арналған саздардың құрамы мен оны пішіндеудің қысу, жалпақ тақталап (ленталап), біртіндеп жапсыру, құю (кірпіш), шиыршықтап орау, шарықтау секілді тәсілдері талданады.

Түйінді сөздер: орта ғасыр, Ақтөбе, керамика, саз, технология, пішіндеу.

Керамика археологиялық, этнологиялық, технологиялық және сипаттық тұрғыда зерттелуі мүмкін. Дегенмен кез-келген талдау жұмыстарын жүргізсек те, керамика өмір сүруге қажетті пайдалы бұйым болғандықтан, оны әлеуметтік және экономикалық контексте де қарастыруымыз керек. Сондықтан дәстүрлі көзе өндірісі археологиялық тұрғыдан ашылған нысан-дар мен табылған заттармен байланыстырыла зерттелінеді.

Керамикалық заттар ыдыс және контейнер ретінде қала өмір сүріп тұрған кезеңінде оның тұрғындарына қызмет етті. Сонымен қатар металдан жасалған ыдыстардың болғандығын да жоққа шығармаймыз. Жасалынған қыш бұйымдар өмірдің барлық саласында кеңінен қолданғандығын бүгінгі зерттеу жұмыстары дәлелдеп отыр. Осыншама алуан түрлі заттарды технология мен қолөнер өндірісі аралығындағы байланыспен зерттеу аса маңызды болып табылады. Сол себепті керамикаларды этнографиялық зерттеулермен байланысыра қарастырған жөн. Бірақ көзе өндірісінің басты құрал-жабдықтары аз табылғандықтан, керамикалар арқылы айқындалған белгілер мен қазіргі көзешілер туралы жарияланған еңбектер және бүгінде ортағасырлық үлгіде жүргізілген эксперименттік ғылыми жұмыстар барысымен пысықтауға болады.

Қазіргі таңда ежелгі уақыттағы қыш ыдыстар жөнінде ақпараттардың археологтар тарапынан талдану тәртібі этнографиялық аналогия деп аталады. Археологиялық зерттеулердің алғышарттары адамзаттың жүріс-тұрысы мен мәдени жүйесіндегі қызметінің өткенін қазіргі ұқсастықтармен салыстыра қарау болып табылады. Әрине археологиялық заттарды талдаудың бұл жалғыз жолы болмаса да, этнографиялық аналогия археологияның барлық аспектілерін дәлелдеуде, оның ішінде керамиканы зерттеуде іргелі екендігі анық.

Археологиядағы ұқсас дәлелдемелердің мақсаты мен әдістері екі ғылыми-зерттеу жұмысымен: эксперименттік археология және этно-археологиямен тығыз байланысты. Бұлар қойылып отырған мәселені белгілі бір дәрежеде шеше алмаса да, эксперименттік археология мен этноархеология керамиканы зерттеуде аса маңызды болып табылады. Эксперименттік археология дегеніміз нақты археологиялық контекстке негізделіп, шикізат пен құрал-сайман арқылы тәжірибе жасау. Этноархеология өте ауқымды термин, онда әдіс, теория мен аналогиялық салыстырулар және т.б. жатыр. Бұл екі ғылыми зерттеу бағыты Қазақстанда кенжелеп дамып келе жатқан ғылым салалары.

Көзе өндірісі ашылған нысан мен табылған заттар және тәжірибелік зерттеу әдістерінің жиынтығымен түйінделеді. Өте ауқымды бұл тақырыпты үшке бөлініп қарастыруға болды: шикізатты алу және дайындау; пішіндеу немесе қалыптау және сыртын өңдеу мен рәсімдеу не өрнектеу; кептіру және күйдіру.

Осы мәселеге байланысты маусымдық далалық жағдайда ортағасырлық Ақтөбе қаласы аумағында көзе өндірісінің барысына қатысты бірқатар эксперименттік тәжірибелер жасалынды. Сонымен қатар бүгінде көне көзе технологиясын жаңғыртып отырған көзешілердің қыш бұйым жасау үдерісі ескерілді [1].

Ортағасырлық көзешілер сазды өзендердің ұлтанынан алу мүмкін екендігі туралы пікір айтуға толық негіз бар. Сонымен қатар жасалынатын бұйымға байланысты да саз таңдалынып алынған. Дегенмен қолданыс аясына қарай көзелік сазға қажетті компоненттерді қосқандығын да жоққа шығара алмаймыз. Бірақ көзелік саз өңделген, яғни пайдалануға жарамды болу үшін бір немесе екі амалдан өткендігі белгілі: саздан материалды алу немесе материал қосу.

Сазға жүргізілетін өзгерістер негізінен құрамындағы қажет емес заттар: өсімдік тамырлары, жапырақ, тастар және т.б. алынып тасталынған. Кейде құм мен қиыршық тастарды арнайы қосқандығы анықталды. Мысалы, қазан жасалатын көзелік саз құрамына құмды, ал тандырға қиыршық тасты арнайы қосқан. Жалпы тазалаудағы бұл үдеріс, ұнтақтау мен елеу, кептіру кезінде үлкен рөл ойнайды. Сумен араластырылған кезінде де құрамындағы өсімдіктік қалдықтары бетіне шықса, ауыр әрі үлкен бөлшектері түбіне бірінші шөгеді. Басты нәрсе, жақсы қыш шығуына кедергі жасайтын саз құрамында тұз бетіне шығады. Кейде сумен шаю бірнеше рет қайталанады. Сумен шаюда қандай контейнердің пайдаланылғандығы бізге беймәлім, бәлкім ағаштан жасалған да болуы мүмкін. Бірақ, сақталмаған. Бұл сазды тазалаудағы ереже қатаң басшылыққа алынған, мұндағы органикалық заттектер мен минералдардың үлкен бөлшектері өнім сазына күйдіру кезінде белгілі бір жағдайда кері әсер етеді.

Тостаған, табақ, саптыаяқ және т.б. секілді қабырғалары жұқа, әсем құрылымды ыдыстарға керісінше қажетті компоненттер қолөнерге жарамды болуы үшін қосылған. Бұл қосымша заттектерді әдетте археологтар қоспа деп атап жатады. Қоспа археологиялық зерттеулер үшін өте маңызды, себебі ерекшеленетін бегілері бар материалдар белгілі бір мәдениет пен уақыт шеңберін анықтауға септігін тигізеді. Біршама кең тараған қоспалардан құм (кварцты құм) мен майда қиыршық тас (шағыл) және ұнтақталған қышты атап өтуге болады. Археологиялық материалдар бойынша анықталғандай әртүрлі жануарлардың қиы және өсімдіктермен қатар, талшық, кремний диоксид, шетен, қоға мамығы (үпілдегі), бидай мен тары секілді өнімнің қоқымын қосқан секілді.

Саздың құрамын өзгертетін тағы бір заттек тұз (NaCl) болып табылады. Өзен бойынан алынған саздардың тұзын шығаратын болса, керісінше әкті немесе әк материалмен қалыптасқан саздарға тұз қосылады. Сонымен қатар тұз түсін түрлендірген [2, р. 52].

Сазға су қосып қолмен немесе аяқпен басып араластырып, илеп иінін қандырған. Илеу кезінде ауа көпіршіктері немесе ауасы шығып, ол біртекті болады. Ылғалдығы тарап, арасындағы түйіршіктер жойылған соң, құрғақ және дымқыл бөлігін араластыру оның иілімділігін арттырады. Бірнеше рет иленгеннен кейін, қатты тегіс жерге соққылап алып, екі қолмен ары-бері қатты ысып, ортасынан бөліп тығыздығын жоғарылатады. Әрине, көп сазды қажет ететін кірпіш секілді құрылыс материалдарына мұндай әдіс қолданылмаған. Ондай жағдайда таза жерге немесе шұңқыр ішінде орындалған. Қам кірпіш жасауға қажетті сазды аяқпен басып илеу Қазақстанның оңтүстік аймақтарында әлі күнге дейін қолданылып келеді. Су құйып сазды ұзақ уақыт ұстау оның иілімділігін арттырады. Мұндай үдеріс оны бактерияға қанық етуі мүмкін.

Шикізат, яғни өңдеуден өткен жарамды көзелік саз берілетін пішін мен ыдыс көлеміне қарай бөлініп алынып, пішіндеу тәсілдері жүргізіледі. Кейбір заттардың дұрыс шықпай қалуына байланысты көзешілер ырым-жоралғылар өткізуі мүмкін. Бұл зерттеуді қажет ететін үлкен мәселе. Дегенмен культтік мағынадағы ыдыстардың болғандығы анық. Мысалы, Ортағасырлық Ақтөбе қаласына жүргізілген зерттеулерде дұрыс шықпай қалған ыдыстардың сынықтары немесе қалдықтары кездесіп жатады. Мұндай қалдықтар тек шеберхана маңында болады және жарамсыз болып қалған қыштар ұсақтатылып, екінші қайтара пайдаланылған.

Ыдыс жасаудың көптеген әдістері болғандығы белгілі. Олар бір кесек саздан немесе біртіндеп қосу арқылы жасалынған. Біртіндеп қосып отырып жасалынған ыдыстар негізінен жапсыру арқылы орындалса, бір кесек саздан жасау шарыққа тән.

Ортағасырлық керамикалардың жасалуына қарай қыш бұйым пішіндеудің бірнеше әдісі болғандығын көреміз: қысу, жалпақ тақталап (ленталап), біртіндеп жапсыру, құю (кірпіш), шиыршықтап орау, шарықтау. Тіпті бірнеше әдіс бір ғана ыдыста кездеседі, мұны композициялы (құрастырып немесе біріктіріп) пішіндеу әдісі деп атауға болады. Біріктіру әдістері қала өндірісінде кеңінен тараған, олардың қайсысы алғашқы, қайсысы екінші процедура екендігін айырып беру қиын.

Қысу арқылы орындалған бұйымдардың қатарына қақпақтар мен шағын ыдыстар жатады. Олар басбармақ пен саусақтардың аралығында қысу арқылы орындалған. Қарапайым ыдыстармен қатар үлкен емес ыдыстарға осы тәсілді қолдану басқа да әдістермен жүргізілуі мүмкін. Үлкен ыдыстарды, әсіресе олардың ернеу бөліктерін айналдыра қысу арқылы жоғары көтерген.

Жалпақ тақталап (ленталап) жасау әдісінде көзелік саз тегіс жерге қойылып үсті, дөңгелек құралмен немесе қатты затпен басып белгілі қалыпқа келтірілген. Негізінен ленталы әдістермен үлкен ыдыстар жасалынған. Тақталы әдістегі саздар ыдыстың пішініне байланысты бір шетіне қарай айнала тарылған, яғни ыдыстың бүйірінің асты не үстіне байланысты ішке я сыртқа қайтарылған болса, цилиндр тәрізді ыдыстарда түзу келген. Мұндай тәсілде ыдыстар бүтіндей (толық пішінде) немесе ыдыс корпусының бөлшектері бойынша екі не одан көп бөліктері жеке жасалынып біріктірілген. Қалалардың керамикаларында екі бөліктен жасалынып қарастырылған асханалық ыдыстар (су құюға арналған құмыралар) бар. Олардың бүйірі мен мойын бөліктері бөлек жасалынып, біріктірілгендігі ішкі жағынан анық байқалады. Хұмдардың да басым бөлігі үш және төрт бөліктен жасалынған.

Бұйымның бөлшектерін біріктіріп пішінге келтіру үшін сазын қайта жаңғыртуда құрамына ұнтақталған саз, күл, қи, пемза және құм қосылған, себебі бұлар жабысуын арттырады. Мұны пішінде бүйірі шығыңқы ыдыстарға қолданған тиімді, өйткені кептіру кезінде саздың көгеруін қысқартады. Томпақ пішінде көзелік саздың зеңін кетіру үшін көп рет қатты қысылып, бірнеше рет үзіліп біріктіріліп ыдыс жасалғанда ғана өз салмағынан опырылмайды. Бөлшектерінің жабысқан тұсының жігі сыртынан байқалмаса да, ішкі жағынан білінеді. Кейде бөлшектерінің қалыңдығы сәйкес келмей жатса, кейде жігінің тұсы бедерленіп білініп тұрады. Қызығы құмыралардың бүйір және мойын бөлшектері бөлек жасалынып біріктірілген жерінің сыртына айнала белдеулі бедермен сәндеп қойғандары да кездеседі.

Қатты басылып жасалынған, әсіресе иілген пішіндегі ыдыстардың бетіне қандай да бір ойылған немесе сызылған әшекейлердің түсуі олардың жарылып кетуін азайтады.

Құю арқылы қалыптау әдісі қандай дәрежеде болғандығын айту қиын. Бірақ ежелден келе жатқан ең қарапайым түрі болып есептеледі. Керамикалар ішінде құрылыс материалы ретінде көп пайдаланылған қыш кірпіштердің барлығы алуан түрлі қалыпта орындалғандығын көреміз. Белгілі бір өлшемді беретін (қыш өлшемдері міндетті түрде қолданыстағы стандартқа бағытталған) қалыпқа сазды құйып басу арқылы орындалған. Сонымен қатар, әсем көркемдік қыш тақталар да қалыпқа құйылып пішінделген. Қалыптардың қандай материалда жасалынғандығын айту қиын. Негізінен кірпіштер ағаш қалыпта жасалынуы мүмкін. Кірпіш құятын қалыптың асты-үсті де ашық болғандығын дайын өнімнің астынан жерге қойылғанда қалған өсімдіктің қалдықтарының ізі мен жер бетіндегі майда тастардың жабысуынан, ал бетіндегі адамның саусақтарының ізінен көреміз. Құрылыстық сәндік әшекей қыштар арнайы жасалынған қалыпта пішінделген. Құйма бұйымдарда ақаудың (жарылу) болуы өте жоғары болғандықтан, жете бақылауды қажет етеді. Кептіру немесе күйдіру барысында жарылған не сынған. Бұл көбіне қалыпты толтыру мен саз иінінің қануына байланысты. Ортағасырлық Ақтөбе қаласынан 2009 жылы ашылған мұнара негізіне (іргесіне) қолданылған қыш ыдыстар бойынша қарайтын болсақ, құрылыстың сыртын бүтін, ал ішін сынық кірпіштермен тұрғызғандығын көреміз [3]. Соған қарағанда кірпіштер өте көп сынған. Мұны тәжірибе барысы да көрсетті.

Шиыршықтау әдісі өндірісте өте кең тараған технология. Жіп секілді сазды жасалынатын ыдыс түбінің бетінен бастап айналдыра жоғары көтеруде қабырғасын пішіндейді. Орап көтеру үш түрде жүргізілуі мүмкін: сақиналау, құрақтау, орау. Сақиналау құрылымында саздан жекелеген шеңберлер жасалынып, бірінің үстіне бірі қойылады. Құрақтап көтеру де сақинадан тұрғанымен, әрбір сақина бірнеше жіп сияқты саздан тұрады. Орау әдісі сазды шиыршықтап көтеру арқылы жүзеге асырылады. Дегенмен шиыршықтап көтерілетін орама саз үздіксіз, не бірнеше үзіктен тұруы да мүмкін. Орау арқылы ыдысты жасау қабырғасы тіктеу, яғни цилиндрленіп келген ыдыстарға және қысу әдісімен немесе басқа да жолдармен үлгіленген ыдыстардың бөлшектерін орындауға қолданылған.

Арқан секілді ұзын сазды қысып жылжытып отырып айналдырып шығу арқылы ыдыс қабырғасының жиектерін немесе ернеуін жасау әдісі де кеңінен қолданылған. Қаланың үлкен ыдыстарын, көбінесе хұмдардың (кеңдүк – астық сақтайтын үлкен ыдыс) ернеуін осындай тәсілмен орындаған. Арқан секілді саз оралатын қабырғаның не ішкі, не сыртқы жағына қарай қиғаш жапсырылғандығын, осы жерінен сынып түскен хұм ернеу бөліктерінен көруге болады. Жалпы саздарды бір-біріне қиғаш біріктіру орама араларындағы байланысты бекемдей түскен. Оралған

сазды қысу, шымшу арқылы алғашқы биіктігін жоғарылатқан. Орамалардың бір-біріне өткен жерлерін өңдеу кезінде жігін тегістеп жіберген. Сыртынан қарағанда біріктірілгендігі білінбейді. Егер бұл әдісте орама әлсіз байланысқан болса, анықтауға болады. Мысалы, егер саз келесі жапсырма орамаға дейін біршама кеуіп кетсе, онда кептіру және күйдіру барысында олардың байланысын төмендетеді. Жарықтар мен сызаттар шиыршық бойынша көлденеңінен түсуі мүмкін. Орама әдісі Ақтөбе қаласының астық және сол сияқты нәрселерді сақтауға арналған өте үлкен ыдыстардың жоғарғы жағын жасауға кеңінен қолданылған.

Көзе өндірісінде ыдыс жасаудың өте жақсы дамыған әдісінің бірі – көзелік сазды айналдыру арқылы пішіндеу. Айналдырып жасау арнайы жасалынған құрылғы арқылы жүзеге асырылған. Бүгінде бұл құрылғының атауы туралы бірқатар пікірлер бар.

Ыдыстарды қолмен жапсыру арқылы жасау көзеші шарығындағы пішіндеуден бұрын болса да, онымен қатар дамыды. Кейбір жапсырма ыдыстарының пішінінің әдемілігі сондай оны шарықта жасалған ыдыстан ажырату қиын. Ал, алғашқы қыш бұйымдар қолмен жасалды. Б.з.д. 1900 ж. Египетте бұйым жасайтын станоктың шығуы жұқа қабырғалы ыдыс жасауға мүмкіндік берді.

Өндірістік еңбекті көтеруде және бұйым пішінін жетілдіру үшін шыр айналдыру серпінін пайдаланып саздан ыдыс және бірқатар бұйымдар жасауда қолданылатын станок бүгінде «шарық», «арнайы шарық» деп беріліп жүр. Орыс тілінде бұл «гончарный круг» деп аталады. Орыстың «горн» сөзінен шыққан «гончар» – қышшы, көзеші, «круг» – дөңгелек, шеңбер деп аударылады.

Шарыққа пайдаланылатын саз қолмен жапсыру арқылы жасалынатын сазға қарағанда жұмсақ әрі ылғалды болуы керек. Себебі бұл ыдыстың қабырғасын көтеру кезінде қатты және құрғақ болмауын қажет етіп, оның үстіне айналу уақытында ауа айналымы саздағы суды буландырып, пішінді кептіре бастайды.

Шарықта саз дөңгелектің қақ ортасында болуы керек. Ондай болмаған жағдайда ыдыс асимметриялық және қабырға қалыңдығы бойынша біркелкі болмайды. Алақанмен сазды қысып отырып дәл ортасына келтіріп алғаннан кейін, қабырғасын кішкене көтеріп алып, бір қолмен ішінен, екінші қолмен сыртынан қысып жоғары қарай бір қалыпты көтереді. Негізі, көбінде арнайы құрал арқылы пішінделген. Дайын ыдыс шарықтан жіңішке жіп не сым арқылы алынғандығын түптерінде сақталған іздерден байқауға болады.

Шарықта жасалынған ыдыс оның қышынан анық байқалады. Жоғары тартып көтеру ырғағы немесе ойдымы ыдыс қабырғасында шиыр-

шықталып түседі. Кейде мұны ұқыпты жолмен бір немесе екі бетінде тегістеп жібереді. Қала керамикаларының ішінде асханалық су құюға арналған ыдыстардың сыртқы бетін тегістеп өңдесе, ас ішуге арналған ыдыстардың екі бетінде өңдеген. Ал ауыз су жүйесіндегі қыш құбырлардың сыртын ғана біршама тегістеген. Көпшілік (негізінен аузы тар) ыдыстардың ішкі ортасында да шарықта саусақпен басылып сызылған бедерлі іздер сақталады.

Ыдыстар шарықта негізінен бір кесек саздан бірден көтеріліп пішінделген. Кейде екі бөлігі (бүйірі мен мойны) төменгі және жоғарғы жағы жеке жасалынып біріктірілген ыдыстар кездеседі. Бірақ мұндай ыдыстар өте аз. Бұлардың қатарына қалалардан белгілі бір мөлшерде табылған құмандарды жатқызуға болады. Құмандардың тұрқы шарықта үсті бітеу күйінде дөңгеленіп жасалынған. Шүмектерін де шарықта пішіндеп, бүйір үстіне қолмен басу және сылау арқылы бекіткен. Ыдыстың шүмек бекітілген жеріндегі қабырғасын екі түрлі тәсілмен тескен. Бірінші көп қолданылған түрі: шүмек бекітілгеннен кейін, аузы арқылы қатты затпен қабырғасын итеріп тескен. Сондықтан кейбір құманның шүмегі орналасқан жеріндегі қабырғасы ішке қарай қайтарылған күйінде қалғандығы. Екінші тәсілі: шүмек орналасатын тұсы алдын ала тесіліп, содан кейін барып шүмек жапсырылып бекітілген. Сонымен қатар, ыдысты үлгілеуде тұтқа, шағын шүмек, ыдыс-аяғы сияқты қосалқы қызметтік бөлшектері басқа да әдістермен жасалынған. Бірақ Ақтөбе керамикаларының ішінде түйінді аяқшалары бар ыдыс кездеспейді.

Осы іс-әрекеттің барлық уақытында жұмсақ, ылғалды, иілімді саз жасалынған ыдысты ұстап тұру керек, әйтпесе ол опырылып қалады. Кішкентай ыдыстарды опырылмау үшін саусақпен шымшып қана ұстатып қоюға болады. Ал үлкен ыдыстарды тәртіп бойынша жоғарғы жағына жеткенде оның салмағын, тұрқын есепке алып пішіндеу әдісінің нақты талаптарына жүгінген.

Пішінделетін ыдыстың көлеміне қарай бүйір асты немесе түбінен жоғары қабырғасының қалыңдығы қатты қадағаланған. Себебі жоғарғы жақтың салмағы осы жерге түскен. Шарықта жасалынған ыдыстардың барлығының да (бұл шарықта жасалынған құбырларға да қатысты) осы жері қалың. Ыдыс толығымен пішінделіп болғаннан кейін түп жағының артық сазы арнайы құрал арқылы сылынып алынған. Ал ас ішуге арналған ыдыстарда бұл ерекше тәсілде жүзеге асырылған. Пішінделіп болғаннан кейін, ыдыс шарық бетіне қайта төңкеріліп қойылып, өткір құралмен түп жағы өңделген. Үлкен ыдыстарды кептірген кезде түбінің айналасына әр түрлі нәрселер қойылуы да мүмкін.

Ыдыс пішінін ұстап тұру тікелей сазға байланысты болғандықтан, саз не құмыраға, не табаққа жарайтындығы қатты ескерілгенге ұқсайды. Себебі құмыра мен табақтың сынықтарына қарағанда көзелік саздары да бөлек болғандығын аңғаруға болады.

Шарықтағы үдеріс барысына үш түрлі қағида тән: айналмалы қозғалыс, бұру және орталықтан сыртқа тебуші күш. Осы ұстанымды дұрыс қолданғандығы керамикалардан байқалады. Жалпы қарахан дәуіріндегі жалпақ келген табақтар ерекше көзге түседі. Бұлар моңғол шапқыншылығынан кейінгі ғасырларда пішіндерін біршама өзгерткен. Көбіне қабырғалары мен ернеулері көтеріңкі келеді. Бірақ бұл үдеріс XIII ғасырда-ақ басталғандығын Талас өңірінің керамикаларынан көруге болады [4].

Ортағасырлық Ақтөбе қаласынан шарық табылмағанымен, жасалынған ыдыстарына қарап оның жетілген түрі пайдаланылған деп есептеуге болады. Орта ғасырлар уақытына негізінен тастан жасалынған шарықтар тән екендігі белгілі [5]. Шарықты екі түрде: таяқ және итеру арқылы айналдыруы мүмкін.

Көзеші шарығының пайда болуы туралы бірқатар пікірлер бар. Дегенмен мәліметтер қола дәуірінің ортасынан бастап (б.з.д 2250 ж. шамасында) пайдаланылғандығын дәлелдейді. Қытайда б.з.д. бірінші мыңжылдықта қолданылған болуы мүмкін.

Ортағасырлық қалалардың керамикаларына қарап, қыш бұйым жасау технологиясының өте жақсы дамығандығын көреміз. Сазды өңдеуден бастап, бұйым жасауға дейінгі үдерістің күрделі дәрежеде болғандығын қыш бұйымдардың пішінделуі, сыртында не ішіндегі саусақ іздері, болмаса бетіне түсірілген ою-өрнектері және т.б. осыны көрсетеді. Әрбір ыдыс түрін пішіндеуге арнайы саздың дайындалатындығы және ыдыстың түріне қарай пішінделудің тәсілдерінің қолданылатындығы белгілі болды. Ыдыстары пішіндеуде қолданылатын амалдардың барлығы да (бір ыдыстың кей жерлерінің қалың немесе жұқа болып келуі) оның беріктігін арттырған. VI–IX ғғ. аралығында қолмен жапсыру арқылы жасалынған ыдыстар басым болса, IX–XIII ғ. басы аралығында станокта жасалынған ыдыстар көбейе бастайды. Бірақ шарықта жасалынған ыдыстармен қатар, қолмен жасалынған ыдыстар бірге жүрді. Қолмен жапсыру әдісі көбінде ас пісіруге арналған ыдыстарды жасауда қолданылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1] Мәлімет беруші: керамист Рысбаев Абайхан Рахменбердіұлы, 1961 жылы туылған. Түркістан қаласы тұрғыны.

---

[2] Brooks, D., Bieber A.M., Harbottle Jr, G., Sayre E.V. Biblical studies through activation analysis of ancient pottery. In Archaeological chemistry, ed. C.W. Beck, Advances in Chemistry Washington, D.C.: American Chemical Society, 1974. – Vol. 138. – P. 48-80.

[3] Шәлекенов У.Х., Ақымбек Е.Ш. Ортағасырлық Ақтөбе қаласындағы мұнара // Казахстан и Евразия сквозь века: история, археология, культурное наследие: сборник. науч. трудов, посвящ. 70-летию со дня рождения академика НАН РК К.М. Байпакова. – Алматы, 2010. – Б. 225-230.

[4] Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 218 с.

[5] Қожаев М. Отырардағы керамика өндірісі. – Түркістан: Мұра, 1996. – 159 б.

Е. Ш. Ақымбек

АНАЛИЗ ПРОЦЕССОВ ТЕХНОЛОГИИ ФОРМОВКИ КЕРАМИКИ

(по материалам средневекового городища Актөбе)

Аннотация. В статье рассматриваются процессы технологии формовки керамики. Технологии формовки керамики формулируются на основе материалов, которые найдены на средневековом городище Актөбе, и новой информации по исследованиям керамики. Также представляются результаты проведенных экспериментальных исследований. Анализируется состав глины для изготовления керамики и методы формовки изделий - сжатия, ленточный, лепной, литья, жгутовый, станковый.

Ключевые слова: средневековье, Актөбе, керамика, глина, технология, формовка.

Yeraly Akymbek

ANALYSIS OF FORMING PROCESS TECHNOLOGY OF CERAMICS

(According to the materials of the medieval city Aktobe)

Abstract. Processes of technology of molding of ceramics are considered in the article. Technologies of molding of ceramics are formulated on the basis of materials which are found on the Medieval urbane site of Aktobe and information of materials of modern ceramists. Also it is represented results, the conducted pilot studies. The composition of clay for production of ceramics and methods of molding of products as compression, taping, modelling, casting, cordlike, easel is analyzed.

Keywords: Middle Ages, Aktobe, ceramics, clay, technology, molding.

АРХЕОЛОГИЯДАҒЫ РЕКОНСТРУКЦИЯ. ДЕРЕКТЕРДІ ТАЛДАУ
РЕКОНСТРУКЦИИ В АРХЕОЛОГИИ. ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ИСТОЧНИКОВ
RECONSTRUCTIONS IN ARCHAEOLOGY. INTERPRETATION OF SOURCES

Ақымбек Е. Ш. Керамикаларды пішіндеу технологиясы үдерісін талдау (ортағасырлық Ақтөбе қаласы материалдары бойынша).....	567
Алтынбеков К. Извлечение археологических находок блоками: развитие метода, практические рекомендации.....	576
Байдалы Р. Ж. Қазан ұғымының этномәдени мазмұны.....	589
Берсенева Н. А. Трансформация посмертного отношения к детям в обществах эпохи бронзы Южного Зауралья (конец III–первая половина II тыс. до н. э.).....	599
Боталов С. Г. Позднегуннский и раннетюркский период V–VIII вв. в урало-казахстанских степях.....	606
Горячев А. А., Яценко С. А., Егорова Т. А. Костяная пластина с гравированной композицией из поселения раннего железного века Кызылбулак-4 в верховьях ущелья Турген.....	632
Епимахов А. В. Chamne operatoire металлопроизводства (на примере бронзового века Южного Урала).....	649
Китов Е. П. Новое структурное подразделение в Институте археологии им. А.Х. Маргулана – научно-исследовательская лаборатория палеоантропологического изучения Казахстана.....	659
Кукушкин И. А. Синташтинский феномен и древний Туран.....	666
Матякубов Х. Х. О некоторых аспектах истории Восточного Приаралья и Хорезмского оазиса эпохи поздней бронзы и раннего железа (по археологическим данным).....	675
Пантелеева С. Е. Анализ керамических коллекций в контексте изучения образа жизни древнего населения (по материалам археологического комплекса Каменный Амбар).....	678
Поторочина Е. В. Трансформация сюжета «Древо жизни» в искусстве христиан Востока в эпоху средневековья.....	686
Сулейманов Р. Х. Некоторые вопросы этногеографии древнего Турана.....	695
Ткачев В. В., Байтлеу Д. А., Юминов А. М. Некоторые итоги исследования Мугалжарского горно-металлургического центра эпохи поздней бронзы.....	703
Хасенова Б. М. Образ рыбы в средневековом искусстве кочевников Центральной Евразии.....	717
Қысқартулар тізімі	727
Список сокращений	727
List of reductions	727
